

FORUM THEATER VOOR MORELE ONTWIKKELING IN HET MIDDELBAAR ONDERWIJS

Literatuuronderzoek
Tamara Hofman

Studentnr. 100623229
Master Kunsteducatie
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten
Begeleider: Marike Hoekstra
Mei 2016

1. Inleiding

In Europa hebben we op dit moment te maken met een enorme vluchtelingenstroom. Nog nooit kwamen er zoveel asielzoekers en nareizende familieleden in een maand naar Nederland. In september 2015 registreerde de Immigratie- en Naturalisatiedienst een aantal van 8.400 mensen. Het aantal wordt sinds 1975 bijgehouden en nooit eerder heeft dat aantal asielzoekers zo hoog gelegen, blijkt uit de cijfers gepubliceerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (2015).

In Nederland heeft de vluchtelingenstroom op verschillende manieren effect op het morele besef binnen onze maatschappij. Veel Nederlanders voelen een innerlijke tweestrijd over het lot van de legale en de illegale asielzoekers, de radeloosheid om het onoplosbaar dilemma tussen wet en moraal (Van Helmond, 2015). Ook zijn er meningsverschillen tussen burgers die voor of tegen de opvang van vluchtelingen zijn. Er ontstaat een verdeeldheid over de vraag wat nu juist is en wat niet. Daarbij blijkt dat er binnen een multiculturele samenleving vaak verschillende opvattingen zijn over morele zaken (Kleyweg, 2006).

In Nederland hebben wij afspraken gemaakt over hoe we met elkaar omgaan. Deze afspraken zijn beschreven in wetten maar ook zijn er ongeschreven sociale regels waar we ons aan houden. Deze wetten en sociale regels worden vaak gezien als de basis voor morele ontwikkeling (Kleyweg, 2006). De inhoud van deze afspraken varieert echter van cultuur tot cultuur. Voor een vluchteling, afkomstig uit een andere cultuur, kan het erg moeilijk zijn om zich deze afspraken eigen te maken. Daarbij is de angst voor cultuurverschillen sinds de aanslagen in Parijs en Brussel toegenomen. Door deze angst kan er een negatieve wederzijdse beeldvorming ontstaan die kan zorgen voor miscommunicatie en zelfs kan leiden tot conflict (Shadid, 1994).

Als actrice speel ik regelmatig in educatieve voorstellingen op middelbare scholen met als doel sociale probleemstukken bespreekbaar maken. Ook in het middelbaar onderwijs word ik met de eerdergenoemde verscheidenheid en verdeeldheid geconfronteerd. Middelbare scholen worden geacht aandacht te besteden aan burgerschapsvorming, hiervoor worden regelmatig theatervoorstellingen of workshops ingezet. Uit een onderzoek van Veugelers & Schuitema (2009) is gebleken dat leerlingen het belangrijk vinden dat je op school leert op een goede manier met andere mensen om te gaan. In het kader van burgerschapsvorming en omgangsvormen denken leerlingen vooral aan respect hebben voor elkaar en aan moreel handelen. Daarbij vinden leerlingen dat de school in moet grijpen bij pesten of discriminatie.

Een theatervorm die geschikt wordt geacht voor morele educatie is Forum Theater (Thambu & Balakrishnan, 2014). Op middelbare scholen in Nederland wordt Forum Theater bijvoorbeeld ingezet om kwesties te onderzoeken als: pesten, sociale conflicten, geweld en seksuele intimidatie. Binnen Forum Theater wordt er gezocht naar mogelijkheden om conflicten op te lossen door een gelijkwaardige dialoog aan te gaan (Melse, 2012). Dit motiveert mij om te onderzoeken hoe Forum Theater in kan spelen op de morele ontwikkeling en op welke manier het kan worden ingezet binnen het middelbaar onderwijs. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt daarom als volgt:

Op welke manier kan Forum Theater een bijdrage leveren aan de morele ontwikkeling van leerlingen op de middelbare school?

Om mijn hoofdvraag te kunnen beantwoorden heb ik de volgende deelvragen opgesteld:

1. *Uit welke onderdelen bestaat de theatervorm Forum Theater en hoe is het ontstaan?*
2. *Op welke manier kan Forum Theater toegepast worden op de middelbare school?*
3. *Wat verstaan we onder morele ontwikkeling en in welke fase bevinden middelbare scholieren zich?*
4. *Welke aspecten van Forum Theater spelen in op de morele ontwikkeling?*

2. Begripsbepaling

In de begripsbepaling besteed ik aandacht aan de termen: Forum Theater, moraliteit en morele ontwikkeling.

Forum Theater

Bij Forum Theater staat het woord 'Forum' voor een groep (ervarings)deskundigen aan wie je vragen kunt stellen of met wie je kunt discussiëren en het woord 'Theater' voor een bepaald genre van de podiumkunsten (Thambu & Balakrishnan, 2014). Forum Theater is een politieke en interactieve vorm van theater die is ontwikkeld door Augusto Boal (1931-2009).

Volgens Boal (2008) zijn theater en politiek altijd met elkaar verbonden. Hij zag theater als *weapon*, dat wanneer je het goed gebruikt, ingezet kan worden voor vrijheid. Met zijn Forum Theater wilde Boal aantonen dat het mogelijk is sociale verandering in de maatschappij teweeg te brengen. Zijn overtuiging was dat iedereen hiervoor in actie moet komen en dat iedereen een hoofdpersoon moet kunnen zijn in belangrijke sociale veranderingen.

Het Forum Theater van Augusto Boal (2008) is in korte tijd ontzettend populair geworden. Er zijn speciale scholen opgericht om Boals technieken te onderwijzen maar ook binnen schoolklassen, overheidsinstanties, buurtcentrums, sportclubs en door activisten wordt Forum Theater gebruikt (Green, 2001). Er zijn dan ook vele variaties gemaakt op het door Boal ontwikkelde Forum Theater. Binnen dit onderzoek blijf ik uitgaan van de originele vorm van Forum Theater, zoals Boal die ontwikkeld heeft. Ik zal het Forum Theater van Boal in paragraaf 3 inhoudelijk verder toelichten. In paragraaf 4 beschrijf ik op welke manieren Forum Theater ingezet kan worden op de middelbare school.

Moraliteit

Gert (2016) geeft in zijn publicatie *The Definition of Morality* aan dat de term 'moraliteit' op verschillende manieren gebruikt kan worden. Het kan staan voor een code voor gedrag, gegeven door een maatschappij of een bepaalde groep; bijvoorbeeld binnen een religie. Ook kan moraliteit door een individu aan zichzelf worden opgelegd als leidraad voor zijn eigen gedrag. Daarnaast kan moraliteit gezien worden als een code voor bepaald gedrag, gegeven door iedereen die rationeel kan denken. Uitgaande van *The Definition of Morality* van Gert (2016) definieer ik moraliteit binnen dit literatuuronderzoek als volgt: een code voor bepaald gedrag gegeven door iedereen die rationeel kan denken, uitgaande van gedrag dat invloed heeft op anderen en als doel heeft benadeling tegen te gaan of te verminderen.

Binnen het Forum Theater van Augusto Boal (2008) wordt moraliteit ook op deze manier gehanteerd. De keuzes voor het juiste morele gedrag worden gemaakt in overeenstemming met alle aanwezigen, oftewel de moraliteit wordt bepaald door iedereen die rationeel kan denken. Uitgangspunt hierbij is altijd het tegengaan of verminderen van benadeling in de vorm van onderdrukking. Forum Theater werd door Boal dan ook wel *Theatre of the Oppressed* genoemd.

Morele ontwikkeling

De morele ontwikkeling gaat over het besef van goed en kwaad, over de ontwikkeling van een eigen geweten en over de zelfregulatie van emoties (Kleyweg, 2006). Volgens Kohlberg en Hersh (2007) gaat het bij moraliteitsontwikkeling om een stijgend besef van morele zelfsturing en het ontwikkelen van een steeds verder toereikend begrip van rechtvaardigheid. In paragraaf 5 wordt de morele ontwikkeling verder toegelicht en geef ik aan in welke fase van de morele ontwikkeling jongeren op de middelbare school zich bevinden.

Voor morele educatie is het van belang het publiek actief te betrekken bij het nemen van de juiste beslissing in een specifieke situatie. Forum theater biedt de mogelijkheid verschillende specifieke situaties uit te spelen en het publiek actief aan het denken te zetten (Thambu & Balakrishnan, 2014). In paragraaf 6 beschrijf ik welke aspecten van Forum Theater inspelen op de morele ontwikkeling.

3. De onderdelen van een Forum Theatervoorstelling en het ontstaan van deze methode

Forum Theater (Boal, 2008) verschilt in vorm wezenlijk van de conventionele vorm van theater waarbij het publiek passief is. De regel dat het publiek zich niet mag bemoeien met de acteurs wordt binnen Forum Theater doorbroken. Tijdens een forumvoorstelling verandert het publiek van passieve toeschouwer in actieve deelnemer. Een toeschouwer wordt door Boal (2008) dan ook *spect-actor* genoemd. Deze activering van het publiek is niet alleen emotioneel en intellectueel maar het publiek krijgt letterlijk de mogelijkheid om fysiek in te grijpen binnen de uitgespeelde situatie (Melse, 2012).

Om dit verder te kunnen toelichten is het van belang uit te leggen dat Forum Theater uit verschillende onderdelen bestaat: het anti-model, het forumgedeelte en het inspringgedeelte. Ik licht elk onderdeel hieronder verder toe.

De onderdelen van Forum Theater

Een forumvoorstelling begint altijd met een anti-model. Deze bestaat uit één of meerdere theaterscenes die handelen rondom een bepaalde morele- of sociale kwestie. Binnen het anti-model zijn er verschillende karakters, vaak zijn dit er minimaal 3. De hoofdpersoon wordt de protagonist genoemd, deze ervaart een conflict in de vorm van stress, buitensluiting of onderdrukking. Meestal wordt dit conflict veroorzaakt door een ander karakter, deze wordt de antagonist genoemd (Thambu & Balakrishnan, 2014). De protagonist zal binnen het anti-model pogingen doen om het conflict op te lossen maar slaagt hier niet in. Het is van belang dat het publiek zich kan identificeren met de protagonist en daardoor ontevreden is met de afloop van het anti-model (Boal, 2008).

Na het anti-model volgt het forumgedeelte. Onder leiding van een gespreksleider, ook wel de Joker genoemd, gaat het publiek in gesprek. Er wordt besproken wat de protagonist in het anti-model probeerde te bereiken en waarom dit mislukt zou kunnen zijn (Thambu & Balakrishnan, 2014). Ook kan het publiek binnen het forumgedeelte een link leggen met situaties uit het eigen leven aan de hand van de situatie die werd uitgespeeld in het anti-model. Uiteindelijk wordt er nagedacht en gediscussieerd over mogelijke oplossingen voor het conflict (Boal, 2008).

Wanneer de Joker het gesprek heeft afgerond, is het tijd voor het inspringgedeelte. Tijdens het inspringgedeelte wordt het anti-model (of bepaalde stukken hieruit) opnieuw gespeeld. Het publiek krijgt hierbij de mogelijkheid in te grijpen. Wanneer zij het niet eens zijn met de manier waarop de protagonist handelt, kunnen zij 'stop!' roepen en wordt het spel stilgelegd. Vervolgens mag degene die het spel stop gelegd heeft, de rol van de protagonist overnemen en zo laten zien op welke manier hij met deze situatie om zou gaan (Thambu & Balakrishnan, 2014). Op deze manier krijgt het publiek de mogelijkheid om verschillende oplossingen uit te proberen. Na iedere interventie wordt er onder leiding van de Joker met het publiek geëvalueerd.

Het ontstaan van Forum Theater

Boal (2008) heeft Forum Theater ontwikkeld als onderdeel van zijn methode *Theatre of the Oppressed*. Deze methode is voortgevloeid uit de filosofie van Hegel en het Episch Theater van Brecht. Boal wilde door middel van Forum Theater mensen stimuleren sociale verandering teweeg te brengen en onderdrukking tegen te gaan. Hij doelde hierbij in eerste instantie op onderdrukking op politiek niveau, bijvoorbeeld misbruik van macht door overheidsinstanties. Als politiek theatermaker in Brazilië en Argentinië heeft Boal zelf ook met deze vorm van onderdrukking te maken gehad (Melse, 2012).

Voor Boal was de *Pedagogy of the Oppressed* (Freire, 1972) een grote inspiratiebron bij het ontwikkelen van Forum Theater. Binnen deze pedagogiek worden mensen als gelijken gezien die samen in dialoog tot oplossingen kunnen komen. Binnen Forum Theater zien we deze gelijkwaardige dialoog terug wanneer het publiek met elkaar en met de acteurs in gesprek gaat (Melse, 2012).

Boal vertrok in 1976 naar Europa waar hij door ging met het ontwikkelen van zijn technieken. Hij ontdekte dat er in Europa andere vormen van onderdrukking speelden. Waar hij in Zuid-Amerika te

maken had met rellen, honger en geweld ervoer men in Europa eenzaamheid, isolement en buitensluiting. Boal raakte ervan overtuigd dat deze gevoelens een onderdrukking vormden voor de Europeanen en paste zijn technieken en voorstellingen hierop aan (Melse, 2012).

In de jaren die volgden werd Forum Theater in Europa en Amerika zeer populair. Sinds de jaren '90 worden er elite colleges en dure workshops in Forum Theater aangeboden (Green, 2001). Ook vandaag de dag is er nog steeds interesse in het aanleren van de technieken van Forum Theater. In Nederland kan men bijvoorbeeld deelnemen aan *Forum Theater met Luc Opdebeeck* van FORMAAT (2015) en de *Workshop Forumtheater* van Ien van Nieuwenhuijzen (2016).

Kritische blik op Forum Theater

Door de vorm van aanbod in Europa en Amerika hebben vooral mensen met voldoende financiële middelen tegenwoordig toegang tot Forum Theater. Boal heeft het Forum Theater echter opgezet als theater voor de onderdrukten, dat juist toegankelijk moet zijn voor hen die niet altijd de financiële middelen hebben (Green, 2001). Wanneer Forum Theater wordt aangeboden aan degenen die ervoor kunnen betalen in plaats van aan degenen die te maken hebben met onderdrukking verloochent de vorm van aanbod de kern van waar het bij Forum Theater om gaat.

Daarnaast ervaren wij in Europa andere vormen van onderdrukking dan in Zuid-Amerika. Dit verandert de dynamiek binnen Forum Theater. In plaats van een vorm met één onderdrukker en één onderdrukte, ontstaat er een vorm waarbij verschillende personen, belangen en krachten samen de condities van onderdrukking veroorzaken (Green, 2001). Een risico dat kan ontstaan bij deze minder concrete vorm van onderdrukking, is dat Forum Theater een podium kan bieden aan onsociale ideologieën.

Een voorbeeld hiervan wordt genoemd in een interview met Luc Opdebeeck (Melse, 2012). Opdebeeck kreeg ooit te maken met een groep buurtbewoners die problemen ondervond met moslims in hun wijk. Zij wilden een stuk maken met als thema: alle moslims de wijk uit. Opdebeeck weigerde hiervoor Forum Theater in te zetten. Volgens hem moet een forum kwestie voldoen aan het kerndoel van Forum Theater: *humanizing humanity*. Er moet gezamenlijk naar een morele oplossing gezocht worden waarbij niemand benadeeld wordt (Gert, 2016). Wanneer een kwestie niet uitdaagt tot gezamenlijk zoeken naar een morele oplossing, is het aldus Opdebeeck geen geschikt materiaal voor Forum Theater.

Samenvatting:

Binnen Forum Theater verandert het publiek van een passieve toeschouwer in een actieve deelnemer. Het publiek wordt geactiveerd door de onvrede over het handelen van de protagonist in het anti-model. Deze onvrede motiveert het publiek actief mee te denken en te discussiëren binnen het forumgedeelte. Vervolgens krijgt het publiek letterlijk de mogelijkheid fysiek in te grijpen op het podium om zo tot een eigen oplossing te komen voor de uitgespeelde kwestie.

Het Forum Theater is door Augusto Boal (2008) ontwikkeld als onderdeel van de methode *Theatre of the Oppressed*, een methode die voortvloeit uit de filosofie van Hegel en het Episch Theater van Brecht. Boal wilde met Forum Theater sociale verandering teweegbrengen en onderdrukking tegengaan. De *Pedagogy of the Oppressed* (Freire, 1972) waarin mensen als gelijken worden gezien die samen in dialoog tot oplossingen kunnen komen, vormde hierbij een grote inspiratiebron.

In 1976 vertrok Boal naar Europa, waar hij zijn forumtechnieken verder ontwikkelde. Zijn forumtechnieken bleken erg populair. Door deze populariteit worden Forum Theaterworkshops duurder en zijn deze alleen toegankelijk voor mensen met genoeg geld. Daarnaast worden de condities van onderdrukking in Europa veroorzaakt door verschillende personen, belangen en krachten (Green, 2001). Een risico hiervan is dat Forum Theater op deze manier ingezet kan worden voor onsociale ideologieën. Een kwestie is volgens Opdebeeck echter niet geschikt voor Forum Theater wanneer het niet gericht is op het gezamenlijk vinden van een morele oplossing (Melse, 2012).

4. Forum Theater op de middelbare school

Tegenwoordig wordt Forum Theater regelmatig ingezet binnen schoolse context. Op middelbare scholen in Nederland worden forumvoorstellingen gespeeld over bijvoorbeeld pesten, sociale conflicten, geweld en seksuele intimidatie. Voorstellingen kunnen gaan over allerlei thema's zolang het aansluit bij de belevingswereld van de leerling. Wanneer leerlingen zich niet kunnen verplaatsen in wat er binnen het anti-model gebeurd, zullen zij niet geactiveerd worden om in te grijpen en de situatie te veranderen (Melse, 2012).

Er zijn verschillende manieren waarop een forumvoorstelling voor het onderwijs tot stand kan komen. Forum Theater is dan ook geen totaliserend systeem maar een verzameling van tools die op verschillende manieren ingezet kunnen worden. Boal (2005) moedigt dit idee zelf sterk aan:

"In each country, people have to adapt the method to their own culture, their own language, their own desires and needs. Theatre of the Oppressed is not a Bible, nor a recipe book: it is a method to be used by people, and the people are more important than the method." (p. 120)

Verskillende soorten forumvoorstellingen

Forumvoorstellingen kunnen aan de hand van een bepaald thema door een theatergroep in elkaar zijn gezet. De voorstelling wordt dan vervolgens als 'kant en klaar' project aangeboden aan scholen, zoals de voorstelling *Beating the Bully* van Theater Young Ones (speelperiode 2015-2016). Deze voorstelling is gemaakt om jongeren bewust te maken van hoe zij hun eigen grenzen kunnen stellen en hoe ze deze kunnen bewaken. In de voorstelling wordt een meisje overgehaald om tegen haar wil in seks te hebben met een jongen. Zij durft hierover niets te zeggen omdat de jongen dreigt naaktfoto's van haar online te plaatsen wanneer ze dit toch doet. De macht die de jongen hierdoor verkrijgt, misbruikt hij om het meisje te chanteren. De voorstelling is geschreven door een scenarioschrijver, in elkaar gezet door een regisseur en wordt gespeeld door professionele acteurs. Deze voorstelling kan makkelijk worden gespeeld op verschillende scholen. Het bereik van het aantal leerlingen is hierdoor erg groot.

Ook kan een voorstelling, evenals *Superveilig!* van Nusselder (2014), ontstaan vanuit kwesties die spelen op een bepaalde school. De regisseur van de voorstelling gaat voorafgaand aan het maakproces op bezoek bij de school waar de voorstelling uiteindelijk gespeeld zal worden. Er worden gesprekken gehouden met de leerlingen, docenten en ouders van de leerlingen over pestsituaties op de school. Vanuit deze concrete pestsituaties wordt door de regisseur een script geschreven. Met professionele acteurs, die uiteindelijk de voorstelling zullen spelen, wordt onderzocht op welke manier de situaties het beste tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Doordat de voorstelling gericht is op specifieke situaties, sluit de inhoud goed aan bij de leerlingen van de desbetreffende school.

Naast deze bovengenoemde vormen bestaat er de mogelijkheid dat een forumvoorstelling onder leiding van een professional door de leerlingen zelf wordt ontwikkeld, geschreven en gespeeld. Deze aanpak staat het dichtst bij de manier waarop Boal (2008) te werk ging. Hij maakte het antimodel van de forumvoorstelling ook altijd met de doelgroep zelf. De voorstelling *Perron 4* van Formaat (2010) is hiervan een voorbeeld. Deze voorstelling is gemaakt met jongeren uit het cluster 4 onderwijs, dit zijn zorgleerlingen die buiten het regulier onderwijs vallen. In de voorstelling vertellen de leerlingen zelf over het cluster 4 onderwijs. Ze vertellen waar zij tegenaan lopen, hoe hun leven eruitziet en wat zij zouden willen. Binnen de uiteindelijke forumvoorstelling spelen de jongeren in het anti-model zelf hoe het mis kan lopen en gaan de spelers samen met het publiek op zoek naar oplossingen voor hun problemen. De leerlingen nemen op deze manier niet alleen deel aan de voorstelling maar ook aan het maak- en repetitieproces. Dit proces is intensief en tijdrovend maar hierbij worden de leerlingen wel heel actief betrokken bij het leerproces.

Forum theater als humanistisch vormingsonderwijs

Forum Theater sluit als educatiemethode aan bij het Humanistisch Vormingsonderwijs. In het Humanistisch Vormingsonderwijs ligt de nadruk op de persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling van de leerling. Dit sluit direct aan bij het humanisme als levensbeschouwing waarin de mens zelf verantwoordelijkheid draagt over zijn leven (Aloni, 2003). Binnen het Humanistisch Vormingsonderwijs wordt leren doormiddel van sociale interactie verkozen boven leren via een overdrachtsmodel (Veugelers & Oostdijk, 2013).

De filosoof en pedagoog Aloni (2003) beschouwt de mens binnen het humanisme als individu die zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen bestemming en die beschikt over het vermogen tot ontwikkeling. Hierbij wordt geprobeerd een rechtvaardige democratische en humane samenleving te realiseren, die gericht is op het beschermen van menselijk leven, het versterken van gelijkwaardigheid, vrijheid, solidariteit, groei en geluk. Aloni maakt onderscheid tussen 4 stromingen van humanisme: klassiek-culturele, romantische-naturalistische, existentiële en de kritisch-radical stroming.

Binnen de kritisch-radical stroming wordt educatie beschouwd als middel om empowerment, dialoog, morele sensitiviteit, sociale rechtvaardigheid en kritisch bewustzijn te bevorderen (Aloni, 2003). Deze beschouwing sluit direct aan bij de doelstellingen van Forum Theater. Freire (1972) wordt gezien als belangrijkste vertegenwoordiger van deze kritisch-radical stroming. Freire was een Braziliaanse pedagoog die bekend werd met de *Pedagogy of the Oppressed*. Zijn aanpak, waarbij mensen als gelijken worden gezien en samen in dialoog tot oplossingen kunnen komen, was een grote inspiratiebron voor Boal bij het ontwikkelen van zijn *Theatre of the Oppressed* (Melse, 2012).

Samenvatting

Het is van belang dat Forum Theater voor het middelbaar onderwijs aansluit bij de belevingswereld van de leerling. Hierdoor wordt hij geactiveerd om in te grijpen en de uitgespeelde situatie te veranderen (Melse, 2012). Onderdelen van Boals technieken kunnen los van elkaar gebruikt worden waardoor forumvoorstellingen op verschillende manieren tot stand kunnen komen (Boal, 2005).

Forumvoorstellingen voor het middelbaar onderwijs kunnen aan de hand van een thema door een theatergroep in elkaar zijn gezet en vervolgens als 'kant en klaar' project aangeboden worden aan verschillende scholen (Theater Young Ones, 2016). Hierdoor kunnen er veel leerlingen worden bereikt. Ook kan een forumvoorstelling gevormd worden vanuit kwesties die spelen op een bepaalde school. De voorstelling wordt dan op maat gemaakt en wordt alleen op de desbetreffende school gespeeld door professionele acteurs (Nusselder, 2014). Naast de bovengenoemde opties kan een forumvoorstelling onder leiding van een professional op een school door de leerlingen zelf worden ontwikkeld, geschreven en gespeeld (Formaat, 2010). Dit proces is intensief en tijdrovend maar de voorstelling sluit hierdoor perfect aan bij de doelgroep.

Binnen het onderwijs kan Forum Theater worden gezien als educatiemethode van het Humanistisch Vormingsonderwijs waarin de aandacht ligt op de eigen verantwoordelijkheid en het vermogen tot ontwikkeling. Het leren door middel van sociale interactie wordt verkozen boven het leren via een overdrachtsmodel (Veugelers & Oostdijk, 2013). Binnen de kritisch radical stroming van het humanisme wordt Freire (1972) beschouwd als belangrijkste vertegenwoordiger. Zijn *Pedagogy of the Oppressed* waarin mensen samen in dialoog tot oplossingen komen, was voor Boal een grote inspiratiebron.

5. Morele ontwikkeling en de middelbare scholier

Wanneer er wordt gesproken over morele ontwikkeling spreekt men over het besef van goed en kwaad, over de ontwikkeling van een eigen geweten en over de zelfregulatie van emoties. Voordat er morele ontwikkeling kan plaatsvinden moet een kind een besef hebben van zichzelf en de mensen om hem heen. Hieruit leert een kind dat de mensen om hem heen andere gevoelens kunnen hebben dan hijzelf. Ook zal er langzaam maar zeker bij het kind een besef ontstaan van het effect dat zijn eigen gedrag heeft op anderen. Wanneer dit besef er nog niet is, is het niet mogelijk een geweten te ontwikkelen en kan men zich nog niet bewust moreel gedragen (Kleyweg, 2006).

Eisenberg publiceerde in 2000 een onderzoek naar het effect van emoties en de regulatie van emoties op moreel gedrag. Volgens haar is het leren omgaan met emoties zoals schuldgevoel, schaamte en empathie een belangrijk onderdeel van morele ontwikkeling. Emoties en gevoelens kunnen volgens Eisenberg niet los worden gezien van het morele handelen omdat zij vaak de reden zijn voor bepaalde reacties en acties.

Daarbij maakt een samenleving afspraken over hoe we met elkaar omgaan. Deze afspraken worden vastgelegd in wettelijk bepaalde regels maar bovenal in sociale regels die gaandeweg kunnen worden verzameld en aangeleerd. Dit wordt vaak gezien als de basis voor morele ontwikkeling (Kleyweg, 2006). De inhoud van deze afspraken varieert echter van cultuur tot cultuur.

Volgens Kohlberg en Hersh (2007) moet er daarom verder worden gekeken dan deze wetten en sociale regels. Zij zijn van mening dat het bij moraliteitsontwikkeling gaat om een stijgend besef van morele zelfsturing en het ontwikkelen van een steeds verder toereikend begrip van rechtvaardigheid. Om hier zicht op te krijgen hebben Kohlberg en Hersh (2007) de structuren in de ontwikkeling van het moreel oordelen geanalyseerd. Zij maakten een analyse van moreel oordelen die volgens hen als universeel verondersteld kan worden en cultuurgrenzen overschrijdt.

Morele ontwikkeling volgens Kohlberg en Hersh

Volgens Kohlberg en Hersh (2007) bestaat de morele ontwikkeling uit drie stadia, die op te delen zijn in zes fases. Deze fases worden in een vaste volgorde doorlopen: van fase één tot fase zes. Binnen deze theorie gaan zij ervan uit dat de mens de natuurlijke neiging heeft om te functioneren in de hoogst mogelijke fase. De ontwikkelingsbeweging gaat daarom altijd in de richting van de eerstvolgende fase en nooit richting een lagere fase, behalve bij een extreem trauma. Wanneer men zich in een hogere fase bevindt, beschikt men ook over het denken van de lagere fases.

Het eerste stadium van de morele ontwikkeling noemen Kohlberg en Hersh het pre-conventionele stadium. De eerste fase is gebaseerd op straf en gehoorzaamheid. Het kind maakt kennis met het krijgen van straf voor ongewenst gedrag en het experimenteert met gehoorzaamheid. Het kind vertoont bepaald gedrag omdat het geen straf wil, niet omdat het begrijpt dat het gedrag een ander kan kwetsen of pijn kan doen. De tweede fase wordt de instrumentele fase genoemd. Hierin wil een kind best iets voor een ander doen maar wil hij daar wel iets voor terug wat door hem als prettig wordt ervaren. Het uitgangspunt in deze fase is de eigen behoeftebevrediging.

Volgens Kohlberg en Hersh bevindt de middelbare scholier zich in het tweede stadium. Dit is het conventionele stadium en hierin vinden we fase drie en vier. Kinderen tot de leeftijd van ongeveer 12 jaar bevinden zich in fase drie. Het kind neemt de normen en waarden van zijn directe omgeving over. Wat de directe omgeving als goed en rechtvaardig beschouwt, zal het kind ook als goed en rechtvaardig zien. Rond de puberteit gaat het kind over op fase vier. De jongere richt zich niet meer zozeer op zijn directe omgeving, maar op een groter sociaal systeem en vooral op de peergroup. Wat vrienden als goed en rechtvaardig ervaren, zal de jongere ook als zodanig beleven.

Het derde stadium is het post-conventionele stadium. In fase vijf overstijgt de mens de sociale norm door het ontstaan van het besef dat er universele menselijke waarden zijn. Deze worden gebruikt

om de heersende sociale normen tegen elkaar af te wegen en te toetsen op rechtvaardigheid. In de zesde en laatste morele fase ontstaat het besef van eigen verantwoordelijkheid. Hierbij neemt men zelf verantwoordelijkheid over de keuzes die men wil maken en aan welke regels men wel of niet wil voldoen. Er worden prioriteiten aangebracht in het omgaan met normen en waarden in bepaalde situaties.

Morele ontwikkeling van de middelbare scholier

Bij middelbare scholieren vindt een verschuiving plaats in moreel redeneren. De normen en waarden die eerder zonder weerstand aangenomen werden uit de directe omgeving worden nu verder onderzocht en ter discussie gesteld (Kohlberg & Hersh, 2007). Jongeren ontdekken hoe de maatschappij in elkaar zit en hoe ze met het leven in deze maatschappij om kunnen gaan. Dit geeft ze de mogelijkheid om een standpunt in te nemen ten opzichte van de spelregels van de sociale omgeving waarin ze opgroeien (Kleyweg, 2006). Leeftijdsgenoten spelen hierbij een belangrijke rol. Jongeren veranderen of passen hun gedrag aan om bij een bepaalde groep te kunnen horen en nemen de normen en waarden van deze groep over (Kohlberg & Hersh, 2007).

Daarbij beginnen jongeren zich ook serieuzer bezig te houden met hoe ze naar bepaalde waarden en normen kunnen leven. Ze erkennen dat wetten ontwikkeld zijn om het menselijk leven op een ordelijke en eerlijke manier te laten verlopen en zien in dat het belangrijk is om je hieraan te houden. Veel jongeren beginnen moraliteit te zien als een belangrijk stuk van hun identiteit en willen over zichzelf kunnen denken als eerlijke, rechtvaardige en behulpzame individuen (Kleyweg, 2006).

Binnen morele educatie verandert het beeld van de docent-leerling relatie. Deze relatie kan niet alleen gebaseerd zijn op het gehoorzamen van de leerling en het uitoefenen van autoriteit door de docent (Thambu & Balakrishnan, 2014). In plaats daarvan worden bij morele educatie volgens Freire (1972) de leerling en docent als gelijken gezien en zullen zij samen in dialoog tot oplossingen komen. Deze docent-leerling relatie is ook terug te vinden binnen het Humanistisch Vormingsonderwijs. Deze relatie vraagt om acceptatie van de leerling en om het nemen van verantwoordelijkheid door de docent. Alleen op deze manier kan de leerling een stijgend besef van morele zelfsturing en een verder toereikend begrip van rechtvaardigheid ontwikkelen (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Samenvatting

Morele ontwikkeling gaat over het besef van goed en kwaad, over de ontwikkeling van een eigen geweten en over de zelfregulatie van emoties. Door middel van wetten en sociale regels maakt een samenleving afspraken over hoe we met elkaar omgaan. Dit wordt vaak gezien als de basis voor morele ontwikkeling (Kleyweg, 2006). Volgens Kohlberg en Hersh (2007) moet men zich richten op een stijgend besef van morele zelfsturing en het ontwikkelen van een steeds verder toereikend begrip van rechtvaardigheid.

Volgens Kohlberg en Hersh (2007) bestaat de morele ontwikkeling uit 3 stadia: pre-conventioneel, conventioneel en post-conventioneel. De middelbare scholier bevindt zich in het conventionele stadium. De normen en waarden die eerder zonder weerstand aangenomen werden uit de directe omgeving worden nu verder onderzocht en ter discussie gesteld. De jongere richt zich op een groter sociaal systeem en vooral op de peergroup. Wat door vrienden als goed en rechtvaardig wordt ervaren zal in deze fase door de jongere ook als zodanig worden beleefd. Daarbij beginnen jongeren te beseffen dat het belangrijk is om wetten na te leven. Veel tieners beginnen moraliteit te zien als een belangrijk stuk van hun identiteit en zien zichzelf graag als eerlijke, rechtvaardige en behulpzame individuen (Kleyweg, 2006).

Bij morele educatie worden de leerling en docent als gelijken gezien die samen in dialoog tot oplossingen komen (Freire, 1972). Op deze manier kan de leerling een stijgend besef van morele zelfsturing en een verder toereikend begrip van rechtvaardigheid ontwikkelen (Thambu & Balakrishnan, 2014).

6. Forum Theater en morele ontwikkeling

Theater als educatie voor het goede en het morele

Theater wordt al sinds de middeleeuwen ingezet als middel om het morele te onderwijzen. Het wordt gezien als medium waarmee het echte leven gesimuleerd kan worden. Theater kan voorbeelden geven van morele dilemma's waarmee men in het dagelijks leven te maken krijgt. In veel educatieve voorstellingen wordt getoond op welke manier men goed zou kunnen handelen. Op deze manier kunnen door middel van theater gedragsregels worden onderwezen (Levy, 1997).

Het onderwijzen in 'goed gedrag' is echter iets anders dan het onderwijzen in 'moreel gedrag'. Het onderwijs voor 'goed gedrag' is gericht op het overbrengen van onvoorwaardelijke gedragsregels. Een van deze regels kan bijvoorbeeld zijn: men zal niet liegen. Het onderwijzen in 'moreel gedrag' is lastiger, omdat het gericht is op correct- of moreel gedrag in specifieke situaties. Dit zijn situaties die je niet kunt voorzien of kunt voorspellen, zoals de situaties in het echte leven. Het onderwijs in goed gedrag en het onderwijs in moreel gedrag, vragen dus ook om verschillende soorten theater (Levy, 1997).

Een kind kan goed gedrag aanleren door een theatervorm waarin het publiek een voorbeeld van goed gedrag aanschouwt. Op deze manier vindt er educatie plaats door inprenting van alom bekende waarheden en ethische denkbeelden. Bij het moreel onderwijzen van een kind is het van belang hem actief te betrekken bij het nemen van de juiste beslissing in een bepaalde situatie. Aan de hand van de omstandigheden binnen een situatie kan worden bepaald wat de beste morele keuze is. Doordat theater de mogelijkheid biedt voor het uitspelen van verschillende situaties wordt het publiek actief aan het denken gezet. Hiermee wordt het oplossend vermogen getraind. De uitgespeelde situaties worden een extra ervaring die wordt opgeslagen in de herinnering (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Forum Theater en emotie regulering

Binnen Forum Theater wordt veel aandacht besteed aan gevoelens als compassie, sympathie, bewondering, schaamte, bedachtzaamheid, liefde, woede, schuld en blijdschap. Deze gevoelens spelen ook een belangrijke rol als drijfveer voor bepaalde acties binnen het morele handelen (Eisenberg, 2000). Volgens Levy (1997) kan de mens op de beste manier zelfkennis verkrijgen over zijn gevoelens door deze gevoelens te exposeren en te onderzoeken in al hun diepte, variatie en nuance. Theater biedt niet alleen de acteurs maar ook het publiek de mogelijkheid om in alle vrijheid verschillende gevoelens en emoties te onderzoeken. Het publiek heeft namelijk een natuurlijke behoefte om in het hoofd van de acteurs te kunnen kijken, het gedrag van de acteurs te observeren en met de acteurs mee te voelen.

Morele acties worden bepaald door emotie en gedachten (Eisenberg, 2000). Tijdens een Forum Theatervoorstelling onderzoeken zowel de acteurs als het publiek verschillende gevoelens. Ze leren met emoties om te gaan door te acteren, te aanschouwen, te discussiëren en door middel van de interventies. Niet alleen de acteurs maar ook het publiek wordt daadwerkelijk geactiveerd en aangemoedigd een directe link te leggen tussen bepaalde emoties, reacties en acties. Tijdens het inspring gedeelte kunnen de deelnemers op verschillende manieren proberen het probleem op te lossen. Dit zorgt voor een directe ervaring waarbij ze zowel fysiek, emotioneel als mentaal betrokken zijn. Op deze manier wordt er actief onderzocht op welke manier er moreel gehandeld kan worden binnen deze situatie (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Forum Theater als oefening voor het echte leven

Forum Theater is een zeer geschikt middel om te oefenen voor situaties in het echte leven. Binnen Forum Theater kunnen concrete voorbeelden uit het dagelijks leven worden onderzocht. Doordat de toeschouwer direct wordt geconfronteerd met de gevolgen van zijn beslissingen, kan hij onderzoeken op welke manier hij de beste morele keuze kan maken. Binnen Forum Theater wordt er een sterk beroep gedaan op de lichamelijke en vocale herinnering. Hierdoor worden de bevindingen binnen een Forum Theatervoorstelling een extra bron van ervaring die wordt opgeslagen in de herinnering. Op deze manier

worden zowel de acteurs als het publiek voorbereid op soortgelijke situaties in het echte leven en kunnen zij zich oefenen in moreel handelen (Levy, 1997).

Volgens Thambu & Balakrishnan (2014) biedt Forum Theater de mogelijkheid om een situatie vanuit verschillende perspectieven te bekijken. Om een situatie te kunnen begrijpen en het probleem op te lossen moeten de visies van de verschillende personages bekeken en onderzocht worden. Volgens Kohlberg en Hersch (2007) is het innemen van een ander perspectief een belangrijk onderdeel binnen morele educatie. Het is een eerste stap naar het begrijpen van onszelf en het begrijpen van anderen. Deze verschillende perspectieven worden duidelijk door middel van dialoog. Dit is zowel een dialoog tussen de acteurs, tussen het publiek en tussen de acteurs en het publiek. Deze dialoogvorm maakt het publiek tot actieve deelnemer waardoor zij een bepaald zelfbewustzijn verkrijgt. Tijdens de interventies op de speelvloer tussen de acteurs wordt men zich door de interactie bewust van zijn positie en zijn aandeel binnen het conflict. Hierdoor krijgt de individuele deelnemer een beter beeld van wat hij kan doen om het probleem op te lossen.

Samenvatting

Theater wordt al sinds de middeleeuwen gezien als moreel educatiemiddel. Voorstellingen kunnen bijvoorbeeld tonen op welke manier men goed zou kunnen handelen. Op deze manier worden onvoorwaardelijke gedragsregels ingeprent (Levy, 1997). Voor morele educatie is het van belang het publiek actief te betrekken bij het nemen van de juiste beslissing in een specifieke situatie. Theater biedt de mogelijkheid verschillende specifieke situaties uit te spelen en het publiek actief aan het denken te zetten (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Binnen Forum Theater wordt er aandacht besteed aan gevoelens die een drijfveer vormen voor bepaalde acties binnen het morele handelen (Eisenberg, 2000). Het theater biedt de mogelijkheid deze gevoelens te exposeren en te onderzoeken. Hierdoor kan zelfkennis over deze gevoelens worden verkregen (Levy, 1997). Binnen Forum Theater worden zowel de acteurs als het publiek geactiveerd en een link te leggen tussen bepaalde emoties, reacties en acties (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Forum Theater biedt toeschouwers en acteurs de mogelijkheid zich voor te bereiden op situaties in het echte leven. De bevindingen binnen een Forum Theatervoorstelling vormen een extra bron van ervaring die wordt opgeslagen in de herinnering (Levy, 1997). Daarbij kan door de dialoog in Forum Theater een situatie vanuit verschillende perspectieven worden bekeken. Deze interactie zorgt voor een actieve houding en zelfbewustzijn waardoor de individuele deelnemer een beter beeld krijgt van wat hij kan doen om het conflict op te lossen (Thambu & Balakrishnan, 2014).

7. Conclusie en aanbevelingen

Binnen dit literatuuronderzoek heb ik onderzocht op welke manier Forum Theater een bijdrage kan leveren aan de morele ontwikkeling van leerlingen op de middelbare school. In paragraaf 3 heb ik uitgelegd wat Forum Theater inhoudt en heb ik beschreven op welke manier deze interactieve theatervorm is ontstaan. In paragraaf 4 heb ik weergegeven op welke verschillende manieren een Forum Theaterstuk tot stand kan komen en op welke manier het kan worden ingezet binnen het middelbaar onderwijs. Vervolgens is in paragraaf 5 te lezen hoe de morele ontwikkeling verloopt en in welke fase van de morele ontwikkeling een middelbare scholier zich bevindt. Tot slot heb ik in paragraaf 6 beschreven op welke manier Forum Theater ingezet kan worden voor morele ontwikkeling.

Middelbare scholen worden geacht aandacht te besteden aan burgerschapsvorming. Hierin wordt leren door sociale interactie verkozen boven leren via een overdrachtsmodel (Veugelers & Oostdijk, 2013). Forum Theater kan ingezet worden als interactieve leermethode voor het onderzoeken van morele kwesties. Veugelers & Schuitema (2009) tonen aan dat ook leerlingen het belangrijk vinden dat ze leren op een respectvolle en morele manier met elkaar om te gaan. Middelbare scholieren bevinden zich in een leeftijdsfase waarin zij ontdekken hoe de maatschappij in elkaar zit en hoe ze met het leven in deze maatschappij om kunnen gaan (Kleyweg, 2006). Leeftijdsgenoten spelen op deze leeftijd een belangrijke rol (Kohlberg & Hersh, 2007). Forum Theater biedt leerlingen de mogelijkheid om samen met leeftijdsgenoten te onderzoeken welke standpunten zij in willen nemen ten opzichte van de spelregels van de sociale omgeving (Melse, 2012).

Bij morele educatie is het van belang de leerling actief te betrekken bij het nemen van de juiste beslissing (Levy, 1997). Binnen Forum Theater worden leerlingen op verschillende manieren geactiveerd (Thambu & Balakrishnan, 2014). Wanneer de uitgespeelde situatie aansluit bij de belevingswereld van middelbare scholieren zullen zij, door het onopgeloste conflict, onvrede voelen na het zien van het anti-model. Dit motiveert ze om binnen het forumgedeelte mee te denken en te discussiëren over mogelijke oplossingen voor het conflict (Melse, 2012). Bij het inspringgedeelte krijgen de leerlingen zelf de mogelijkheid om in te grijpen in de uitgespeelde situatie om zo het conflict op te lossen. Dit zorgt voor een directe leerervaring waarbij ze zowel fysiek, emotioneel als mentaal betrokken zijn (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Het onderwijzen in moreel gedrag is gericht is op 'correct' of 'moreel' gedrag in specifieke situaties (Levy, 1997). Binnen Forum Theater kunnen leerlingen actief op zoek naar manieren om het uitgespeelde conflict op een morele manier op te lossen. De leerling oefent het nemen van beslissingen in lastige situaties die je niet kunt voorzien of kunt voorspellen, net zoals in het echte leven (Levy, 1997). Leerlingen worden actief aan het denken gezet en leggen een directe link tussen bepaalde emoties, reacties en acties. Hierdoor wordt het oplossend vermogen getraind en ontdekken de leerlingen op welke verschillende manieren moreel gehandeld kan worden (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Bij Forum Theater wordt door middel van dialoog geprobeerd het conflict op te lossen (Melse, 2012). Tijdens een dialoog kan het conflict vanuit verschillende perspectieven worden bekeken. Volgens Kohlberg en Hersh (2007) is het innemen van een ander perspectief een belangrijk onderdeel binnen morele educatie. Het is een eerste stap naar het begrijpen van onszelf en het begrijpen van anderen. Tijdens een inspringactie wordt de leerling zich bewust van zijn positie en zijn aandeel binnen het conflict en krijgt hij een beter beeld van wat hij kan doen om het conflict op te lossen. Op deze manier ontwikkelt de leerling een stijgend besef van morele zelfsturing en een verder toereikend begrip van rechtvaardigheid (Thambu & Balakrishnan, 2014).

Forum Theater over een algemeen thema kan door een theatergroep aan middelbare scholen worden aangeboden als 'kant en klaar' project. De leerlingen nemen dan alleen deel aan de uiteindelijke forumvoorstelling (Theater Young Ones, 2016). Een risico hierbij is dat de voorstelling niet precies aansluit op de doelgroep waardoor zij wellicht minder geactiveerd zullen worden. Wel kunnen er op deze manier

veel leerlingen worden bereikt. Wanneer een Forum Theaterstuk door input van leerlingen, docenten en ouders tot stand komt, is de kans groter dat de voorstelling aansluit op de belevingswereld van de leerlingen (Nusselder, 2014). De voorstelling is dan uitermate geschikt voor de school waar de input is verzameld. Daarnaast kan onder leiding van een professional Forum Theater door leerlingen zelf worden ontwikkeld, geschreven en gespeeld (Formaat, 2010). De leerlingen nemen niet alleen deel aan de voorstelling maar ook aan het maak- en repetitieproces. Dit proces is intensief en tijdrovend maar hierbij worden de leerlingen wel zeer actief betrokken bij het leerproces.

Wanneer een forumvoorstelling door leerlingen zelf wordt ontwikkeld moet men zich bewust zijn van het risico dat Forum Theater ingezet zou kunnen worden voor onsociale ideologieën (Melse, 2012). Om dit te voorkomen is het van belang altijd na te gaan of de forumkwestie uitdaagt tot het gezamenlijk zoeken naar een oplossing waarbij niemand benadeeld wordt (Gert, 2016). Wanneer een kwestie niet uitdaagt tot het gezamenlijk zoeken naar een morele oplossing is het geen geschikt materiaal voor Forum Theater (Melse, 2012).

Literatuurlijst

- Aloni, N. (2003). *Enhancing humanity: The philosophical foundations of humanistic education*. doi:10.1007/978-1-4020-6168-4
- Boal, A. (2008). *Theatre of the oppressed* (3rd ed.). London, England: Pluto Press.
- Boal, A. (2005). *Legislative Theatre: Using Performance to Make Politics* (2nd ed.). London, England: Routledge.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2015). *Recordaantal asielzoekers in september*. Geraadpleegd op <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/asielzoekers/publicaties/artikelen/archief/2015/recordaantal-asielzoekers-in-september-2015.htm>
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, Regulation, and Moral Development. *Annual Review of Psychology*, 51(1), 665-697.
- Freire, P. (1972). Education: domestication or liberation? *Prospects*, 11(2), 173-181. doi:10.1007/BF02195789
- FORMAAT. (2010). *PERRON 4, Cluster 4 jongeren over onderwijs en zorg*. Geraadpleegd op <http://www.formaat.org/wp-content/uploads/Perron-4-booklet-def.pdf>
- Gert, B. (2016) *The Definition of Morality*. Geraadpleegd op <http://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/>
- Green, S. (2001). Boal and Beyond: Strategies for Creating Community Dialogue. *Theater*, 31(3), 47-61.
- Kleyweg, J. (2006). *Moraliteitsontwikkeling en de 10 waardentheorie van Schwartz: Exploratief onderzoek naar de ontwikkeling van moreel oordelen in de maatschappij anno 2006 en de relatie tot de waardentheorie van Schwartz* (Proefschrift, Universiteit Twente). Geraadpleegd op http://essay.utwente.nl/58804/2/scriptie_J_Kleyweg.pdf
- Kohlberg, L. & Hersh, R.H. (2007). Moral Development: A Review of the Theory, *Theory into Practice*, 16(2), (Apr., 1977) 53-59.
- Levy, J. (1997) Theatre and Moral Education. *The Journal of Aesthetic Education*, 31, 65-75. doi: 10.2307/3333488
- Melse, M. (2012). *Theatre of the Oppressed Augusto Boals theatrale zoektocht naar bevrijding* (Proefschrift, Universiteit Utrecht). Geraadpleegd op <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/254488>
- Nieuwenhuijzen, I. [ca. 2016]. Workshop Forumtheater. Geraadpleegd op 25 april 2016, op http://www.tiktaktheater.nl/04_Workshops.html
- Nusselder, A. [ca. 2014]. SUPERVEILIG! Geraadpleegd op 9 januari 2016, op <http://www.annenusselder.nl/portfolio/superveilig-2/>
- Shadid, W.A.R. (1994). *Beeldvorming: de verborgen dimensie bij interculturele communicatie* [Oratie]. Geraadpleegd op <http://interculturelecommunicatie.com/download/beeldvorming.pdf>
- Thambu, N. & Balakrishnan, V. (2014). Forum Theatre as a Moral Education Pedagogy. *Jurnal Kajian Pendidikan*, 4(1), 1-12.

- Theater Young Ones. [ca. 2016]. Beating the Bully. Geraadpleegd op 9 januari 2016, op <http://www.theateryoungones.nl/educatieprojecten/ontdek-de-wereld-en-jouw-plek-daarin/>
- Van Helmond, F. (2015). *Opinie – Vluchtelingen tussen wet en moraal*. Geraadpleegd op <http://www.ed.nl/mening/opinie-vluchtelingen-tussen-wet-en-moraal-1.4887387>
- Veugelers, W. & Oostdijk, E. (2013). Humanistische Levensbeschouwelijke Vorming.
Levensbeschouwelijke vorming in het Nederlandse openbaar onderwijs, in het bijzonder HVO.
Pedagogiek, 33(2), 136-152.
- Veugelers, W. & Schuitema, J. (2009). *Leerlingen over burgerschapsvorming*. Geraadpleegd op Kortlopend Onderwijsonderzoek website:
http://www.kortlopendonderzoek.nl/onderwijs_pdf/PK75_Leerlingen%20over%20burgerschapsvorming.pdf